

Nozanin ABDUSAMATOVA,
Samarqand davlat universiteti Urgut filiali talabasi
E-mail: nozaninazimovna4@gmail.com

SamDU Urgut filiali dotsenti B.Mardiyev taqrizi asosida

JADIDCHILIK HARAKATLARI ASOSIDA YARATILGAN DRAMATIK ASARLARDA UMUMIY G'OYA VA MAQSADLARNING MUSHTARAKLIGI (A.AVLONIY IJODI MISOLIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada Turkistonda jadidchilik harakatining umumiy maqsad-g'oyalari, siyosiy-ijtimoiy yo'nalishlari keltirilgan bo'lib, shuningdek jadidlar tomonidan yaratilgan dramatik asarlarning umumiy mazmuni, ularning badiiy-g'oyaviy o'rni va ahamiyati xususida so'z borgan.

Kalit so'zlar: Jadid, siyosiy-ijtimoiy soha, din, ma'rifat, madaniyat, drama, teatr.

ОБЩИЕ ИДЕИ И ЦЕЛИ, ИХ ОБЩНОСТЬ В ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ, СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ ДЖАДИДИЗМА (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА А. АВЛОНИ)

Аннотация

В данной статье рассматривается возникновение движения джадидизма в Туркестане, их общие цели и идеи, направления их политического и общественного движения, а также содержание драматических произведений, созданных джадидистами, их художественно-идеологическое место и говорили о его важности.

Ключевые слова: Джадид, политическая и социальная сфера, религия, просвещение, культура, драматургия, театр.

GENERAL IDEAS AND GOALS, THEIR COMMONALITY IN DRAMATIC WORKS CREATED ON THE BASIS OF JADIDISM (USING THE EXAMPLE OF THE WORK OF A. AVLONI)

Annotation

This article examines the emergence of the Jadidism movement in Turkestan, their common goals and ideas, the directions of their political and social movement, as well as the content of the dramatic works created by the Jadidists, their artistic and ideological place and talked about its importance.

Key words: Jadid, political and social sphere, religion, education, culture, drama, theater.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy tuzumida bir qator siyosiy, diniy va ma'naviy muammolar yaqqol ko'zga tashlanar edi. Buning asosiy sabablari - diniy mutaassiblikning tobora avj olishi, xalq ommasi asosiy qatlami savodsizligi, zamonaviy ilm-fan sohalar va yangidan shakllanayotgan madaniyatning rad etilishi kabi holatlar turli illatlarning chuqur ildiz otishiga olib keldi. Bu muammolarni bartaraf etish, xalqning savodini chiqarish, ularni ilm-ma'rifat yo'liga chorlash va o'z o'rnida adolatli, yangi konstitutsiyaviy boshqaruvga ega mamlakat barpo etish masalasi – jadidlar zimmasiga "yuklatildi".

Jadidlar o'z harakatlari orqali qoloqlik va savodsizlik masalalariga alohida e'tibor qaratishdi. Bu o'rinda esa adabiyotning ta'sir kuchidan unumli foydalanib, eng qudratli qurol sifatida badiiy adabiyotning turli janrlari – romanchilik, hikoyanavislik, she'riyat va dramaturgiyada o'z harakatlarini badiiy tarzda namoyish qilishdi. "Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, o'lka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning jahon svilizatsiyasidan qolib ketishi, islom va shariatning oyoqosti qilinishi va bunday og'ir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun o'z zamonasining ilg'or ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi"[1].

Zero, ilm-u ma'rifatning rivojlantirishda yangi usuldagi maktablar tashkil qilish, bu maktablar uchun maxsus darsliklar yaratish va o'qitishning o'zi o'ylanganidek samara bermasligini anglab yetgan jadidlar o'z davr va zamon muammolarini qamragan turli dramalar yaratishdi. Mazkur davrda aholining aksar qismi savodsizligi va asarlar yaratishning o'zi bilan ularni ma'naviyatli qilishning iloji yo'qligini bilgan – Behbudiy, Avloniy, Hamza, Cho'lpon kabi jadidlar bor kuch va salohiyatini aynan sahna asarlarni

yaratishga qaratdilar. Negaki, teatr - xalq ommasining barcha qatlamlari uchun tushunarli va qiziqarli bo'lib, yaratilgan bu sahna asarlari yurtimizning turli burchaklarida jadidlar tomonidan qayta-qayta namoyish etib borildi.

Mavzuga oid dabiyotlar tahlili. Behbudiyning "Padarkush" nomli teatr asari jadidchilik adabiyoti dramaturgiyasiga yo'l ochgan dastlabki asar bo'ldi. Behbudiyning fikricha - "O'qimagan, ilm-u-ma'rifatdan bexabar farzand otasining qotili bo'lishi hech gap emas. Keyingi davr jadidchilik dramaturgiyasining takomilida Behbudiyning katta roli bordir. Uning dramatik asarlarining mavzusini Turkiston tarixidan olgan va "tarixni gapirtirib" yoshlarni Turkiston milliy hayotiga bog'lashga harakat qilgandi[2].

Jadidlar yaratgan dramatik asarlarda oddiy voqaealargina emas, balki bu davrda illat deb qaralovchi salbiy jihatlari, tarbiyaviy xususiyatlar, qolaversa ijtimoiy-siyosiy masalalar ham birdek qamrab olindi. Jadidlar teatrga tarbiya vositasi sifatida qarab, bu sohaga katta umid bildirishdi. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'biri bilan aytganda "Kishilar qalbinin nuri, ilm va ma'rifatini uyg'otuvchi kuch – teatr hisoblanadi. Teatr – ibratxonadir".

Jadidlar tomonidan yaratilgan dramalarning yuzaga kelishida rivojlangan mamlakatlarning ta'lim, ilm-fan va madaniyat darajasi bilan bizning o'lkamizda bu sohalarining qay darajada rivojlanganligi taqqoslanib yozildi. Mazkur dramalarda o'z davrining tili, uning madaniyati, turmush-tarzi, ish-faoliyati ro'yi-rost tahlil etildi. Bu o'rganishlar natijasi farqli o'laroq jadidlarimiz tomonidan "Padarkush", "Advokatlik osonmi?", "Abulfayzxon", "Baxtsiz kuyov", "Boy ila xizmatchi", "Paranji sirlari", "Maysaraning ishi",

“Pinak” singari o'nlab dramalar dunyoga keldi. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, bu dramatik asar personajlari, voqea-jarayonlar qalamga olingan davrlar turlicha bo'lsa-da, ammo ularning umumiy jihati – xalqqa o'z muammolarini ko'rsatish maqsadi ko'zlangan edi. “...Hozirgi zamonga muvofiq kishi bo'lmak uchun ilm va ma'rifat ila barobar iqtisod, insof, tuganmas say, bitmas g'ayrat lozimdur” [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Bu o'rinda esa jadidchilik harakatining yirik namoyandasi Abdulla Avloniy tomonidan yaratilgan sahna asarlari salmoqli o'rniga ega. Misol tariqasida Abdulla Avloniy ijodidan o'rin olgan “Pinak”, “Advokatlik osonmi?”, “Biz va Siz”, “Portugaliya inqilobi”, “Ikki sevgi”, “Layli va Majnun” kabi dramalarining qahramonlari, ularning vaziyatlari garcha turlicha bo'lsa ham bu asarlardan ko'zlangan ma'no aslida bitta – xalqning ongini uyg'otish, uning yuziga oyna tutgan holda o'z holidan boxabar qilish maqsadi ko'zlangan edi. Avloniy ta'biri bilan aytganda: “Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oynayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur... Yohu, bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqib ketduk! Yaxshi qo'shningdan ilguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetushgon va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va oxtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgu bo'lmak zo'r ayb va uyotdur” deyiladi. Shu sababdan Avloniy xalqqa o'z milliyatini, otabobolarimizdan qolgan urf-odatlarini namoyish etish maqsadida dastlab o'z tashabbusi bilan 1913-yilda Toshkentda “Turon” teatri tashkil etib, unda jadidlar tomonidan yozilgan dramalar sahnalashtirdi va keng ommaga namoyish qildi. Ulardan ba'zilarini tahlil qilamiz.

Tahlil va natijalar. Avloniy ijodidan o'rin olgan “Advokatlik osonmi?” dramasi umumiy, badiiy va g'oyaviy jihatdan talqiniga yuzlansak, asarda millatning tobora tanazzul sari yuz tutayotganlik jarayonlari “advokat” prototipi atrofida birlashadi. “Turon” teatri tomonidan sahnalashtirilgan mazkur asarning asosiy mazmun plani Davronboy obrazida birlashtiriladi. Garchi u Yevropaga o'qishga ketib, yetti yildan so'ng qaytganida ham musulmonlarning hayotida hali hanuz o'zgarishlar bo'lmaganligi, ularning ahvoli tobora yomonlashib, jarlik sari yuz tutayotganligi, ahvolning yaxshilanishi o'rniga chigallashib ketayotganligi, obraz tili bilan aytganda “hamon eski tos, eski hammom” ekanligidan kuyunib so'z boshlaydi. Asar dastavvalida Davronbek xalqning ko'zi ochilishiga umid bildirsada, ammo yakunida bu orzu-umidlari puchga aylanayotganidan aziyat chekadi. Boisi asarda Davronbekning huzuriga vasiqa ko'tarib keluvchi kishilarning bari o'z haq-huquqlaridan bexabar, ko'r-ko'rona ish qiluvchi, dardi alanga olib ketgandan so'ng advokatning oldiga kelgan, soddaligi sabab “uddaburon” kishilar domiga ilingan qora xalq kishilari edi. Personaj tilidan so'zlangan - “Men bu dunyodan xabarsiz musulmonlarning ahvolidan juda hayronman. El butun toshdek qotgan, taraqqiyot, madaniyatdan nishon yo'q. Xalq taassub chuquriga qarab yuz tuban ketg'on...” degan gaplari yuqoridagi fikrimizni dalillaydi.

Dramada dastlab Davronboy oldiga najot istab kelgan – Xudoyberdi ismli oddiy dehqon obrazi keltiriladi. U otasidan qolgan ikki tanob yerining bir tanobi evaziga qarz olib, uni vaqtida to'lolmaganidan ham yeridan, ham bergan pulidan ayrilib, Davronbekdan najot so'rab o'tinadi. Keltirilgan bu dehqon obrazi asar voqealarini boyitish uchun emas, balki aniq bir masad natijasida yuzaga kelganligini e'tiborga olish zarur. Boisi Xudoyberdi otaning timsoli orqali o'z davridagi oddiy dehqonlarning vaziyati naqadar og'ir ekanligi, bor bisoti faqatgina bir tanob yer bo'lsa ham ular uchun tirikchilik manbaya sanalgan bu yerdan ham mosuvo bo'lib ahvoli battar taranglashayotganlik holatidan kuyunib yozadi.

Asarda keltirilgan voqealarning birida bu davr dramaturgiyasidagi ma'noviy o'xshashlik holati kuzatiladi. Bunday deyilishining sababi unda keltirilgan Egamberdi obrazi, o'z holiga qaramay boshqalarning gap-so'ziga kirib katta to'y qiladi, qarzga botadi va uysiz-joysiz farzandlari bilan ko'chada qolganligidan arz qiladi. Drama voqealari yana bir jadid namoyandasi Abdulla Qodiriyning “Baxtsiz kuyov” dramasi voqealari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, Qodiriyning mazkur dramasi ham Solih ismli yigit boshqalarning gap-so'ziga uchadi va hashamatli to'y evaziga qarz botqog'iga botgandan so'nggina xatolarini tushunib yetadi. Bu o'rinda jadidlar behuda sarf-xarajatlar asnosida bo'layotgan dabdabali to'y-hashamlarni qoralaydi. Xalqni bu kabi keraksiz xarjlaridan saqlanib, uning o'rniga pullarni ilm-ma'rifat yo'liga, farzandlarning ilm olishiga sarflashi zarurligi xususida baxs yuritadi. Katta to'y qilish uchun olingan qarz evaziga Solih ham sudxo'rlar ta'sirida “Advokatlik osonmi?” dramasi qahramoni Xudoyberdi singari hech vaqosiz qolishini tasirlaydi. Qodiriy va Avloniy dramalaridagi mazkur o'xshash jarayonlardan shuni anglash mumkin, ushbu davrda xalq aholisi haqiqatdan ham soddaligi evaziga shu kabi holatlarga tushib qolganligi tasvirlanadi.

Asar voqealari xuddi shu tarzda turli vaziyatlardan imkonsiz qolgan kishilar va ularning bu qiyinchiliklariga davrning o'zi aybdor ekanligi ta'kidlanadi. Asarni o'qir ekansiz, undagi yana bir achinarli vaziyat – Davronbekning holati kishini o'yga toldiradi.

Birinchidan, Turkiston aholisi ilmning qadriga yetmaganidan o'z muammolarini hal qilish masalasini Davronbek singari boshqa davrlarda o'qib, tajriba orttirgan advokatlarga emas, eshon, mingboshi, qozi kabi eski davr illatlari bilan miyyasi zaharlangan kishilarga ishonib, ularga murojaat qiladi. Bu barobarida esa o'zlarining yanada chuqurroq muammolarga duchor bo'layotganligini sezmaydilar.

Ikkinchidan, Davronbek garchi yetti yil boshqa o'lkalarda ilm orttirib kelgan bo'lsada, bu ilm kishisi xor bo'lib, yeyishga non topmaganidan uy-ro'zg'oridagi bor bisotini sotib tirikchilik qilayotganligi achinarli holat albatta. Shu o'rinda personajlar tilidan aytilgan “advokatlik osonmi?” savoliga javob topish shubhasiz.

Bu asarni bugungi davr voqealari bilan ham bevosita bog'lash mumkin. Sababi, hozir ham o'z haq-huquqlarini bilmaydigan, behuda, foydasiz ishlar uchun umri va harakatini ayamayotgan shaxslar uchun asar ibrat vazifasini o'taydi. Jadidchilar ko'zlangan g'oya, maqsad va muddolari aynan shu jihatga qaratilgan edi.

Mazkur asardan tashqari Avloniyning “Ikki sevgi”, “Portugaliya inqilobi” kabi dramalarida ham xalqning ongini uyg'otish ko'zlangan edi. Adibning “Ikki sevgi” dramasi davr muammolari ilgari surilgan. Mazkur asar 1908-yilda Turkiyadagi inqilobga bag'ishlangan bo'lib, asarning bosh qahramonlari Nozimbek va Xolidaxonim kabi personajlar atrofida bu ijtimoiy harakatlar aks etgan. Asarda Nozimbek hayot tarzidan mamnun emas, boshqalar singari “Bersang yeyman, ursang o'laman” qabilida ish qilmay, aksincha o'z fikridan sobit borib, xalqni birlashtirgan holda qo'zg'olonga boshchilik qiladi. Bu boradagi qat'iy isyonkorligi kitobxonlarga jadidlar harakatining ba'zi yo'nalishlarini esga soladi. Ammo uning sa'y-harakatlari fojeali yakun topadi. Bu esa xalqning o'z maqsadi sari birlasholmay, fidoiy insonlarni yo'qotayotganligidan dalolat berib turar edi.

Xulosa. Shu kabi yuqorida nomlari keltirilgan dramalari Abdulla Avloniy o'zining isyonkor qarashlari, jiddiy va ayni paytda muhim vaziyatlarni ilgari suradi. Qahramonlar xatti-harakati orqali ularni faol ifodalaydi. Avloniy biz uchun “hayot”, “mamot” masalasiga aylangan ehtiyojlarni dramalari orqali xalqqa yetkazib berdi. Shu sababdan ham hali-hanuzgacha Avloniy ijodi keng mushohada

qilinmoqda. Mustaqillik yillarida Avloniy ijodi o'rganilib, uning xotirasi abadiylashtirildi. Zero, adib ijodini o'rganish yangi davr adabiyoti uchun ham muhim dolzarflik kasb etadi. Muhammad Alining "Boqiy dunyo" she'riy romani va O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malikning "Qaldir'och" qissalarida Avloniyning badiiy adabiyotdagi obrazlari dunyoga keldi[4].

Poytaxtimiz markazida joylashgan adiblar xiyobonida Avloniyning muhtasham haykali qad rosladi. 2020-yilda esa

"Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangani unga nisbatan hurmatning amaliy ifodasidir. Nafaqat Abdulla Avloniy, balki boshqa jadid namoyandalari ijodida ham bu kabi asarlar o'zining salmoqdorligi hamda ma'no ko'lami kengligi bilan birdek daxldor. Chunki, jadidlar millat ertasi, uning hayoti uchun kurashgan buyuk shaxslar bo'lib tarixda qoldi.

ADABIYOTLAR

1. S. Ibragimov "Jadidchilik harakati" T-2021. 121-b.
2. Ikromiddin Ostonoqulov "Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi" T-2023 107-bet.
3. A. Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" T-1967.
4. "Jadidlar: Abdulla Avloniy" T-2022.
5. "Jadid dramalari poetikasi va sahnalashtirish masalari muammo va yechimlar" to'plam. T-2023.
6. Abdulla Avloniy "Advokatlik osonmi?" T-1914.
7. A. Avloniy "Ikki sevgi" T-1924.
8. Jadidlar. Hamidullo Boltaboyev. Abdurauf Fitrat
9. "Turiston ma'rifatchi jadidlarning axloqiy qarashlari" To'plam. T-2023.
10. H. Komilova "Jadidlar faoliyati ma'rifatparvarlik va barkamol avlod tarbiyasi masalalari" T-2023.